

Weg uit het leven dat zichzelf vervult

tekst en beeld **Felix de Fijter**

Ad den Besten (1923-2015) is voor velen vooral een belangrijk liedboekdichter. Dat hij aan de wieg stond van de naoorlogse poëzie en dichters als Remco Campert en Simon Vinkenoog hun eerste een podium gaf, is veel minder bekend. Journalist *Tjerk de Reus* (1971) promoveert op juist die periode in zijn leven, tot 1955. Waarbij hij tot zijn schrik ontdekte dat de dichter sympathieën koesterde voor het nationaalsocialisme.

In de werkkamer van Tjerk de Reus, in zijn woning in het Friese Nij Beets ruikt het naar papier van alle tijden. De nieuw verschenen titels stapelen zich op, maar rondom is het vertrek opgeluisterd met indrukwekkende boekenwanden vol grote en vergeten namen. Wie vanaf de kade aan het Polderhoofdkanaal het paadje afdaalt naar zijn woning, passeert een gigantische brievenbus; formaat grijze kliko. “Daar heb ik lang naar gezocht”, zegt De Reus, “De boeken moeten blijven passen als ik op vakantie ben.”

Als criticus voor onder meer *De Nieuwe Koers* focust de Neerlandicus en journalist zich hoofdzakelijk op nieuw verschenen literatuur en theologie. En vaak, merkt De Reus, raken de werelden daarboven elkaar. Soms evident, soms subtiel. Onlangs nog, toen hij een boek recenseerde van Marente de Moor: *Foon*. “Daar gaat het over het tijdperk na Sovjet-Unie, als alle zekerheid wegvalt. En als je dan goed kijkt, dan legt De Moor voortdurend verbanden met het hogere, het goddelijke, verbeeldingskracht. Als je die laag en die bedoeling niet opmerkt, doe je als recensent je werk niet goed. Ik heb nooit kunnen leven met een recensiegebeuren

of een literatuurwetenschap waarin een roman alleen leuk en interessant is.”

VROME GEDICHTEN

Bij Ad den Besten hoeft niemand lang naar de religieuze laag te zoeken. De Reus maakte voor het eerst kennis met de dichter, essayist en uitgever tijdens zijn studie Nederlands. Als jongen uit een bevindelijk gereformeerd nest “trof het me dat hij stevig theologisch sprak, dat hij het echt over levensbeschouwelijke dingen wilde hebben en die dus ook in verband bracht met literatuur. In mijn jeugd betekende literatuur in relatie tot geloof vooral dat er geen vloeken in de tekst mochten staan. Maar deze man probeerde vanuit theologie en levensbeschouwing de literatuur te begrijpen en tussen die drie het gesprek op gang te brengen.”

Den Besten deed dat al toen hij nog een tiener was, beschrijft De Reus. Hij debuteerde met vrome gedichten in het gereformeerde tijdschrift *Opwaartsche Wegen*, maar raakte na de oorlog betrokken bij de experimentele dichtersbeweging van *De Vijftigers*. Als redacteur van uitgeverij Holland stond hij aan de wieg

DEN BESTEN
HERKENDE
DE VIJFTIGERS
IN HUN
ANALYSE
VAN DE
MODERNE
CULTUUR. DE
GROTE IDEE-
EN WAREN
VOORBIJ. EN
ALS JE DIE
JAS UITTREKT,
STA JE IN JE
NAKIE.

van poëziereeks *De Windroos*, waarin dichters als Guillaume van der Graft (Willem Barnard), maar ook Jan Hanlo, Simon Vinkenoog, Remco Campert en Gerrit Kouwenaar debuteerden.

“Het ging mij om dit boek”, wijst De Reus. “*Stroomgebied*, uit 1954. Hierin geeft Den Besten zijn visie op de poëzie op de naoorlogse dichtersgeneratie. Mijn idee was dat zijn leven heel bepalend is geweest voor de vorming van de poëtische ideeën die je uiteindelijk in *Stroomgebied* aantreft. In mijn onderzoek heb ik vanuit die intuïtieve lijn zijn leven gevolgd, en ik dacht: dan kom ik vanzelf in '54 uit. Door biografie naar dogmatiek, zeg maar.”

VACUÛM

In de Nederlandse literatuur was er aan het begin van de Tweede Wereldoorlog een soort vacuüm ontstaan, vertelt De Reus. “Grote namen als Marsman, Ter Braak en Du Perron vielen weg. En dan staan er ná de oorlog van die jonge gastjes op: Vinkenoog, Campert, Kouwenaar, Hanlo; allemaal begin twintig. Bij hen ontstaat een nieuw soort poëzie, ook onder invloed van de Cobrabeweging in de schilderkunst. Er komen nieuwe ideeën over wat kunst zou moeten zijn, met een centrale rol voor het onderbewustzijn. Het pure, het gebied onder je navel, mijn meest onbesmette ik, dat vind je daar, was de idee. En dat moet je tot expressie brengen.”

Ad den Besten vond herkenning bij de Vijftigers in hun analyse van de problematiek van de moderne cultuur. “De grote ideeën en ideologieën waren voorbij. En als je die jas uittrekt, sta je in je nakie. Dan is er leegte, dan is er zinloosheid. Daar waren ze heel radicaal in. Den Besten zei dan: akkoord. Maar waar gaan we het dan over hebben?”

Het zijn seculiere jongens, die Vijftigers, zegt De Reus. “Een aantal figuren is wel religieus aangelegd, zoals Lucebert, maar ze zijn allemaal volstrekt onconventioneel en geven in hun poëzie invulling aan het nieuwe tijdsgewricht.” Dan krijg je “hele aparte, soms bijna onbegrijpelijke poëzie”, zegt De Reus, “want door de focus op het onderbewustzijn, laten ze ook grammaticale verbanden los. Immers, grammatica weerspiegelt de burgerlijke orde, en die moet weg. Maar ook dan kan het toch poëzie zijn, en het kan toch heel

SIMON
VINKEN-
OOG VERTELT
ERGENS HOE
HIJ ER OOK
WEL NAAR
VAN WERD,
DIE ZIN-
LOOSHEID.
'JA VRIEND',
ZEI DEN
BESTEN
DAN, 'JESUS
CHRISTUS'.

krachtig zijn. Den Besten ging daarin mee: in deze tijd is zoiets geboden; dat is goed, dat moet gebeuren.”

“Het wordt daar heel duidelijk”, zegt De Reus, “dat Den Besten een doorbraakchristen was. Dus: jezelf niet opsluiten in eigen kring, maar betrokken zijn op de maatschappij met het idee dat het Koninkrijk van God over deze hele wereld gaat.”

“Vanuit dat spoor is hij direct na de oorlog, samen met onder meer Willem Barnard, eerst betrokken geweest bij het seculiere tijdschrift *Columbus*, wat voor hem een mislukking wordt. Twee jaar later gaat hij als gereformeerde jongen zelfs met katholieken praten over een christelijk literair tijdschrift. Maar dat werd ook niks. Deze twee uitstappen zijn niettemin belangrijk om de ontwikkeling van het denken van Den Besten te begrijpen, zegt De Reus. “Kon-ie z'n ei niet meer kwijt? Kon hij niet meer meedoen, opeens? Trok hij zich terug in eigen kring?”

Niet dus. Want uiteindelijk vindt Den Besten zijn modus met de poëziereeks *De Windroos*. “Hierin kon hij poëzie gaan uitgeven die hij belangrijk vond. Deze job paste hem als een maatpak. Hij kon het ook gewoon heel goed. Als je ziet hoe hij reageert op gedichtenbundels: detailkritiek tot en met. Hij stuurt hele brieven over enkele gedichten: dat woord moet daar, dat woord moet hier. Je kunt Den Besten geen groot dichter noemen, maar als versificateur is hij eigenlijk ongeëvenaard.”

Den Besten bleef voortdurend iemand van de dialoog, zegt De Reus. “Dus een man die elke zondag naar de kerk ging en door de week die dichters allemaal op bezoek kreeg. Er is een heel beroemd tijdschrift van de Vijftigers verschenen, het zogenoemde ‘doorbraaknummer’ van *Podium*, dat de doorbraak van de beweging van Vijftig belichaamt. Hans Andreus was de samensteller. In december 1950 komt hij wel bij Ad den Besten langs met mappen vol gedichten om die samen met hem te gaan bespreken. Drie maanden later verschijnt dat blad, dat in de literatuurgeschiedenis een belangrijk markeringsmoment is geworden. Hij zat dus heel dicht bij het vuur.”

ONDERBEWUSTE

Maar toch heeft hij nooit tot de *inner circle* behoort, zegt De Reus. Levensbeschouwend bezien, stond hij mijlenver bij de Vijf-

tigers vandaan. “De ontdekking van het onderbewuste, waar Freud rond 1900 mee kwam, was voor die Vijftigers belangrijk. Dat de mens iemand anders is dan hoe hij zich in zijn brave burgerlijke concepties voorgeeft. De mens heeft allerlei strevingen en de Vijftigers zeiden: daar moeten we ons op oriënteren. Maar dan zegt Den Besten: Wacht even. Als we dat gaan doen, als we daar op uitkomen, als ik naar mijn binnenwereld ga kijken en denk: wat daar leeft, geef ik alle ruimte - dan krijg je een egomanie. Dan wordt het een ‘leven dat rust in zichzelf’, zoals Willem Barnard dat ergens dicht. Dan gaat het leven om zichzelf cirkelen en krijgt het menszijn iets zelfgenoegzaams. Terwijl het eigenlijk erom moet gaan: waar is de toekomst, het Messiaanse? Waar is de medemens? Waar is God?”

“Vinkenoog, die eigenlijk niks geloofde, vertelt ergens hoe hij er op een gegeven moment ook wel naar van werd, hoe sommige Vijftigers zich maar bleven wettelen in zinloosheid. ‘Ja vriend’, zei Den Besten dan, ‘we moeten het over Jezus Christus hebben’.”

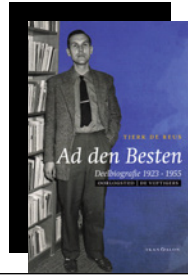
“Den Besten heeft dan ook altijd gezegd: jullie zijn belangrijk, maar jullie zijn niet de enige. Dat konden ze niet waarderen: ‘De experimentele poëzie is de enige levende poëzie’, zei Kouwenaar. ‘De rest is mooi dood of lelijk dood, groot dood of klein dood, maar dood.’”

Wat was voor Den Besten dan levende poëzie?

“Ware poëzie is poëzie die méér is dan alleen het opnoemen van onderbewuste ervaringen. De dichter moet daar iets mee doen, actief dus. Het woord als een daad. Dat brengt je tot existentie, zei Den Besten. Anders gezegd: uitstappen uit de eierschaal van je zelfheid. En als je alleen maar luistert naar je onderbewuste, zo van: dat ben ik nu echt heel puur zelf - dan ben je het dus ook alleen maar zelf. En dat is een eenzelligheid die hij heel schadelijk vindt voor de mens en voor de cultuur. Dat is kort gezegd zijn kritiek op Vijftig: het humane wordt geschaad. De zaak staat dus echt op scherp.

Hij schrijft bijvoorbeeld:

*Kinderen, roep mijzelf naar buiten,
roep met de stem van God die werd gekruisigd
mij uit mijn wereld die zichzelf vervult*

Tjerk de Reus
Ad den Besten
Deelbiografie 1923-1955, oorlogstijd / de Vijftigers Skandalon
€ 35,-

DE ONDERLAAG ONDER HET NAZISME, DIE IN DIE NATIONAALSOCIALISTISCHE POËZIE DUIDELIJK VERKLANKT WORDT, HEEFT DEN BESTEN LANG GEFASCINEERD

Met zo'n soort regel ben je als protestant eigenlijk in het stuk der ellende van de catechismus terechtgekomen. Je bent je ziel binnenstebuiten aan het trekken en je geeft daar woorden aan, het krijgt een naam. En daarmee wordt het ook inzichtelijk voor jezelf.”

Den Besten zag hier een parallel met hoe God in Genesis de oerchaos paal en perk stelt, door namen te geven, zegt De Reus. “Dit is de zon, dat is de maan, dit de aarde, dat de zee. En dit is de mens. De mens op zijn beurt gaat de dieren namen geven. Jij bent een leeuw, jij bent een aap en jij, jij moet een eekhoorn zijn. Dat is een naam, maar ook een bestemming. Voor Den Besten was dit heel wezenlijk, je bent als mens geroepen om de oerchaos binnen en buiten jezelf te benoemen. Anders gaat die over je heersen. Je zou kunnen zeggen dat dit zijn antwoord was op de nationaalsocialistische poëzie, waar hij zich eerder toe voelde aangetrokken.”

DEUTSCHFREUNDLICH

En daarmee doelt De Reus op de periode in het leven van Den Besten voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. De onderlaag onder het nazisme, die in die nationaalsocialistische poëzie duidelijk verklankt wordt, heeft Den Besten lang gefascineerd. Veel langer dan hij later wilde doen geloven, ontdekte De Reus. “Vanaf zijn tiende levensjaar woonde zijn vader, die NSB-burgemeester was, niet meer thuis; zijn ouders scheidden. Maar het contact blijft en zijn vader geeft hem bundels met nationaalsocialistische poëzie cadeau. Waaronder het omvangrijke *Gedichte des Volkes*. De Reus vond het bewuste exemplaar – rode omslag, gouden letters – na een lange zoektocht in de studeerkamer van Den Besten. Het bevat bijna vijfhonderd pagina's nationaalsocialistische ‘bloed-en-bodempoëzie’, zoals: ‘Führer, / het geheim van uw macht / rust in onze eigen daad / u bent ons / en wij zijn u’ en ‘Ik wil u bezingen, Duitsland! En als God denkt aan uw naam, is het mijn ziel die zich verheugt in het lied.’

“In die nationaalsocialistische poëzie en ook in de Duitse theologie was iets vergelijkbaars aan de hand, in het begin van de twintigste eeuw”, zegt De Reus. “Er moest van onderop gedacht worden. Uit de natuur, uit het volk. Het eigene was het goede, wat er niet bij hoorde, dat was

het andere. Binnen de theologie werd dat vertaald in een scheppingsordering, en de bestemming die God daarin gelegd had voor het Duitse volk. Die theologie kon enorm misbruikt worden door de nazi's. In die tijd vond Den Besten dat een boeiende gedachtegang. Hij was zelf geïnteresseerd in een soort natuurmystiekachtige poëzie, waarin het religieuze in het landschap zit, in de natuurlijke ervaringen. Als hij dat later in een nieuwe vorm bij de Vijftigers terugziet, wordt hij kritisch. Vanuit de natuur kan het ware menszijn niet voortkomen, gelooft hij: geen gerechtigheid, geen messiaanse toekomst.”

Maar in zijn jonge jaren was er van die kritische houding niks te zien. Hij noemde zichzelf zéker geen nationaalsocialist, maar zag wel positieve elementen in het nationaalsocialisme. Den Besten wijdt zelfs een oudejaarslezing aan de nationaalsocialistische poëzie op zijn middelbare school. “Na die lezing heeft een docent hem vermaand, heeft Den Besten hier later zelf over gezegd. Ik ga ervan uit dat dat ook gebeurd is, maar ik denk dat hij de kritiek niet begrepen heeft.” Later, in de jaren '80 heeft Den Besten in interviews gezegd dat hij na deze lezing zijn dwaling heeft ingezien, maar uit alle persoonlijke brieven, lezingen, manuscripten en dagboeknotities die De Reus kon inzien, blijkt dat dat niet klopt. Hoe sterk zijn pro-Duitse intuïties waren, blijkt bijvoorbeeld in zijn reactie op een brief van Karl Barth met het opschrift ‘Aan de Nederlandsche Christenen’. Verzetsstrijdster Hebe Kohlbrugge had deze met gevaar voor eigen leven hoogstpersoonlijk bij Barth opgehaald in Zwitserland. Doel was een gezaghebbend antwoord te verkrijgen op vragen die de Duitse bezetting in Nederland opriepen. Mag je liegen over onderduikers? Moet er in de zondagse eredienst gebeden worden voor de koningin? Het antwoord van Barth – verzet tegen de bezettingsmacht is bij uitstek een christelijke opdracht – wordt gedrukt en illegaal verspreid. Maar Den Besten moet niks hebben van het ‘brochuretje’, schrijft hij aan zijn latere vrouw. ‘Volgens Barth hebben wij in deze tijd het recht om te liegen, misschien zelfs wel te moorden, als het Gods plan maar dient. En Gods plan is nu eenmaal – Barth moet geregeld met God in conferentie zijn – Duitsland

Ad den Besten

(1923 –2015) was een dichter, essayist en uitgever van poëzie. Hij is vooral bekend geworden als medewerker aan het *Liedboek voor de Kerken* en een nieuwe psalmbereijming. Zijn eerste gedichtenbundel, *Dubbel leven*, verscheen in 1946. Daarna studeerde hij Duits. In 1983 promoveerde hij met een proefschrift over achtergrond en auteurschap van het Wilhelmus. In 1989 kreeg hij de Martinus Nijhoff Prijs voor zijn vertaling van gedichten van Friedrich Hölderlin (1988).

Tjerk de Reus

(1971) is journalist voor onder meer *De Nieuwe Koers* (sinds 1995) en het *Friesch Dagblad*. Hij is Neerlandicus en gespecialiseerd in literatuur en theologie. Hij promoveert op 9 oktober op zijn studie naar het leven van Ad den Besten tussen 1923 en 1955. Hij publiceerde biografisch getinte boeken over de opvattingen van econoom Lans Bovenberg en psychiater Herman M. Van Praag en was coauteur van een studie over de theoloog K.H. Miskotte.

te vernietigingen. Vind je het niet vreselijk dat door dergelijk venijn momenteel plm. 70% van de Nederlandshervormde predikanten zich laat vergiftigen.’

LOYALITEITSVERKLARING

In het licht van zijn reactie op Barth, maar ook op basis van andere correspondentie, valt er een nieuw licht op de loyaliteitsverklaring die Den Besten tekende in april 1943 als theologiestudent, waarin hij belooft zich te onthouden aan handelingen die ingaan tegen het ‘Duitsche Rijk’. Den Besten zei later dat hij dit deed om zijn vader, zopas ontslagen als NSB-burgemeester, uit de wind te houden. “Maar ik kom daar in de bronnen niks van tegen”, zegt De Reus. “Hij had eigen motieven. Hij wilde vanuit een ‘zuivere houding’ omgaan met de Duitse bezetter. In zijn geval betekent dat dat hij ze erkent als de wettige overheid, dat hij naar ze luisterde en eigenlijk ook vond dat je geen kwaad van ze mocht denken; zo ver gaat het bijna bij hem.” Hoewel Den Besten de verklaring tekent – voor zover niet in tegenspraak met zijn geloof in Jezus Christus, schrijft hij erbij – meldt hij zich uit solidariteit met de medestudenten die niet tekenden, wel vrijwillig aan voor de *Arbeitseinsatz*. “Het gaat hem erom dat hij geen voordeel wil hebben van zijn ondertekening”, zegt De Reus. “Zo consequent en gewetensvol wilde hij zijn. Maar zijn houding tegenover de nazi's is steeds ambivalent. Hij heeft sympathie voor het aards-mystieke engagement met volk, land en natuur, en tegelijk heeft hij grote weerzin bij preken van nationaalsocialistische dominees.’ Tegelijkertijd heeft hij weinig op met het idee dat de geallieerden louter goedwillende bevrijders zijn en dan is er ook nog zijn angst voor de communisten: die zijn voor hem gevaarlijker dan de Duitsers.”

“Den Besten was in zekere zin makkelijk beïnvloedbaar”, zegt De Reus. In een correspondentie schrijft Den Besten bijvoorbeeld hoe hij ‘zich de Jodenhaat wel kan voorstellen’, als hij een verhaal heeft vernomen van iemand die door joden in elkaar zou zijn geslagen. “Je ziet bij Den Besten ook frustratie over mensen die maar beweren dat Duitsland niet goed zou zijn, terwijl hij vond dat je principieel anders zou moeten denken. Gedurende zijn veertien maanden in Duitsland zie je dat in zijn brieven terug. Hij is pro-Duits,

Deutschfreundlich. En dat blijft tot het einde van de oorlog.”

Is het een smet op zijn blazozen?

“Zo zou ik het niet willen noemen. Hij was een nog heel jonge man, die zwaar onder invloed stond, in een heel specifieke situatie met een NSB-vader en later – in de persoon van Roel Houwink – een collaborerende pleegvader. Hij was een binnenvetter, een solitair type. Hij zat de dingen, als dichter, in z’n eentje allemaal te bepeinzen. En dan komt de oorlog. Hij heeft geprobeerd oprechtheid na te streven door solidair te zijn met een straf die iedereen kreeg die niet tekende, hij stond er niet bij te lachen, maar zei: dit onderga ik ook. En als de oorlog voorbij is, begint hij in te zien dat hij het verkeerd begrepen heeft. Dan gaat hij Karl Barth ook echt begrijpen, en Miskotte, die laatste stelt dat het nazisme juist werd voortgestuwd door een Germaans-religieus, mythisch levensbesef, dat de bestaande orde – *Blut und Boden* – heiligverklaarde. Dat hakte erin bij Den Besten. Hij is in de jaren na de oorlog als een ware protestant bezig geweest om zich binnenstebuiten te trekken en heeft gedacht: er moet een nieuwe visie in mij ontstaan. Daar heeft hij heel grondig mee geworsteld.

Hoe dan?

“In zijn poëzie haalt hij de narigheid in zijn eigen ziel naar boven. Een vorm van boetedoening misschien. Hij wilde zich ontworstelen aan de natuurmystiek, aan het idee dat het leven zichzelf vervult. Ik heb dat een radicale bekering genoemd. Hij begaf zich na de oorlog ook in de context van *In de Waagschaal*, het tijdschrift waar al die ex-verzetsmensen zaten, zoals Buskes en Miskotte. En wat overkomt hem, als hij dat blad leest? In het eerste nummer in najaar van 1945 wordt het pamflet van Karl Barth met veel triomf afgedrukt, als hét ijkpunt van het ware denken over die oorlog. Dat is shocktherapie geweest voor Den Besten. Ik heb nergens kunnen ontdekken hoe hij in die eerste, naoorlogse jaren reflecteert op zijn eigen denken, maar aan zijn lezingen kun je dat wel ontlenen; als hij op een gegeven moment zegt dat hij zich heeft moeten laten overwinnen door de prediking van Miskotte en Tromp. Daar zit heel veel onder en achter. Die verwerking van Den Besten is niet in een hoek geschied, het is er diep doorgegaan.”

Willem Maarten Dekker (1976) is als theoloog nauwelijks geïnteresseerd in onderwerpen, vragen of stromingen, maar vooral in God zelf.

Hoe zich niet op te hangen?

In een geniaal fragment, bij een hulding in de Allerheiligste Hartkerk te Amsterdam, antwoordt Gerard Reve op de vraag of hij terugverlangt naar zijn jeugd: ‘Nee, alsjeblieft niet. Ik vind het hele bestaan eigenlijk een verschrikking. Ik heb dikwijls voor een keuze gestaan, en de vraag is dus: je kan je eigen ophangen, je kan je eigen niet ophangen, en ik heb dus het besluit genomen mezelf niet op te hangen. [gelach] Ik moet nog wat werken, ik moet wat voort, naar mijn eigen idee.’

Dit fragment schoot mij weer te binnen toen ik, ten behoeve van het festival *Film by the Sea*, de film *De Avondmaalsgasten* van Ingmar Bergman nog eens bekeek. Bergman werd honderd jaar geleden geboren, en ter ere daarvan vertoont Vlissingen (!) weer zijn films. (Het goede komt altijd weer uit Anatot en Nazareth, en niet uit Jeruzalem.)

Toen *De Avondmaalsgasten* net af was, zei Bergmans vrouw erover: ‘Ingmar, het is een meesterwerk, maar het is een saai meesterwerk.’ Zo zal de Netflix-generatie ook wel denken. Maar Bergman was het genie, zijn vrouw niet. Het loont zich het snelle oordeel op te schorten en de trage zwaarte van Bergman je toe te eigenen.

De Avondmaalsgangers, zo zag ik nu pas, draait eigenlijk om de vraag: zullen wij ons ophangen, of zullen wij ons niet ophangen? De hoofdpersoon is een dominee die reden genoeg heeft om aan God en de zin des levens te twijfelen. Dan komt er ook nog een gemeentelid in existentiële twijfel bij hem. Of de dominee met hem wil praten. Die doet het, naar zijn beste kunnen. Maar direct na het gesprek pleegt de man zelfmoord. De twijfel van de predikant, zijn worsteling met ‘het zwijgen van God’, wordt nog sterker.

We kunnen de rest van de film lezen als het antwoord op de vraag: zal de dominee zich ophangen of niet? Hij heeft niet minder reden dan het gemeentelid, eerder meer. Hij voelt Gods afwezigheid tot in zijn botten. Hij mist zijn al lang gestorven geliefde nog, en als een andere vrouw toenadering zoekt, merkt hij dat hij niet opnieuw kan liefhebben. Hij begrijpt eigenlijk niets van God en het leven. De hele film speelt zich af op één zondag. Een zondag van een kerkdienst en een zelfmoord. En dan een tweede dienst. Bij die tweede dienst is, naast de dominee, de koster en de organist, maar één kerkganger aanwezig. Men vraagt de predikant of de kerkdienst doorgaat. Dat is het moment waarop antwoord gegeven wordt op de vraag: zullen wij ons ophangen, of zullen wij ons niet ophangen?

De dienst gaat door, en wordt geopend met de woorden uit Jesaja 6: “Heilig, heilig, heilig is de Heere van de legermachten: heel de aarde is vol van Zijn heerlijkheid.” Het lijkt een absurdistische act. Zal ik me ophangen of zal ik me niet ophangen? *That’s the question*. En denk niet te gemakkelijk over het antwoord.